

הקדמה

קטני האומה: ילדים ופרויקט בינוי האומה הציוני

יעל דר

ב-1938 תיארה לאה גולדברג ברשימה שהתפרסמה בכתב העת הספרותי **טורים**, סצינה מטלטלת מילדותה בשלהי ימי 'המלחמה העולמית'. בכאב חומל של מי שמביטה ממרחק הזמן על ילדותה, הצביעה באירוניה מרה על התהום הפעורה בין הילדות שלה ושל בני דורה, שגדלו באירופה בצל מלחמת העולם הראשונה, ובין הדימוי הרווח של 'הילדות' כתקופה המאושרת בחיי אדם:

'תור הזהב, תור הזהב של הילדות!' – קוראים אנו בספרו של טולסטוי, ושפתותינו מתעקמות כדי חיוך אירוני. אנו, שגדלנו בימי המלחמה העולמית לא הצלחנו עד היום לרפא את הפצעים של אותו 'תור הזהב' [...]. אני מספרת על עצמי, משום שבטוחה אני כי רבבות אנשים, מיליוני אנשים, בני גילי יודעים לספר זכרונות כאלה, משום שיודעת אני כי הם חיו את כל אלה ואינם יכולים לשכוח, כמוני, משום שבטוחה אני כי גם הם מתעוררים לפרקים באמצע הלילה ושומעים את הד צעקתם שלהם, אותה צעקת ילד שמצא באמצע הרחוב של עיר פלונית לא גדולה רגל אחת ויד אחת של אדם שנטרף בכדור. משום שכולנו לא גמרנו עוד לחיות את הזוועה הזאת של הילדות.¹

רוב מאמרי הגיליון עוסקים בילדות ובילדים יהודים שגדלו בשנות השלושים, הארבעים והחמישים בפלשתינה ובמדינת ישראל בראשית דרכה. ועם זאת, בני דורה של גולדברג מרכזיים בהם לא פחות. כמוהם ידעו עד כמה רחוק יכול אידיאל הילדות המודרני להיות מהביוגרפיות הפרטיות של ילדים, אך כבואם להשפיע כמבוגרים על בני הדור הצעיר

1 'ילדות', **טורים**, שנה ב, גיליון לו (28.12.1938), עמ' 1.

בארץ ישראל, הם העדיפו לאחוז בפרדיגמה האידילית של הילדות, לראות ולהציג את ילדי הארץ כיחידים סגולה, ואת הילדות המקומית כמעין תור זהב בחייה של האומה המתחדשת. לאחר שעלו לארץ והיו להורים, למחנכים, לעובדים סוציאליים, לפוליטיקאים, למשפטנים, לעיתונאים, לסופרים ומשוררים, הם התגייסו, כל אחד בתחומו, לטפח דימוי אידילי של ילדות ציונית. נבדלותם האינהרנטית של הצעירים נתפסה בעיניהם כקריעה בין־דורית מתקנת הן מהבחינה האישית הן מהבחינה הציבורית.

אידיאליזציה זו של הילדות המקומית הייתה רחוקה מדמותם וקורותיהם של רבים מהילדים, רובם מהגרים או בני מהגרים שהגיעו לארץ זה מקרוב, בצילה של טלטלה עולמית אחרת. עם זאת היא נכחה באופן יומיומי בתרבותם. הם שיננו אותה בטקסטים שלמדו בבית הספר והזדהו איתה באמצעות גיבורי הסיפורים שקראו בשעות הפנאי. הם סיגלו אותה בהתנהלותם בפרהסיה קבוצה דורית ילדית ששונה באופן קטגורי מדור האבות, אשר נושא איתו מרצונו ושלא מרצונו סממני גלות. תנועתם הבוטחת בטבע ובמרחב הציבורי, העברית הקולחת שבפיהם בהטעמה המלרעית ונטולת המבטא, לבושם הנוח והמרושל, טקסיהם הדוריים והתנהלותם הקולקטיבית – כל אלה, הבינו הילדים, הם הוכחה ניצחת להצלחת המפעל הציוני וערובה לעתידו המבטיח.

כך יוצא שהאידיאליזציה של הילדות המקומית אומנם בידלה בין הדורות אך גם חיברה ביניהם. כמצייתת למעין חוזה בין־דורי לא כתוב היא פרנסה את השיח הציבורי בכלל ואת השיח הבין־דורי בפרט, ולא פחות מכך את השיח הפנים־דורי שהתנהל בין הילדים עצמם. התעודות בנות הזמן והמקום העומדות לרשות מי שחוקרים את חיי הילדים והילדות בתקופת בינוי האומה ביישוב ובמדינת ישראל הצעירה, נוטות לפיכך להציג תמונת ילדות גרנדיוזית והומוגנית, המתעלמת משונות ומפריאליטות. לכן יש לנקוט משנה זהירות בקריאת המקורות ובהבנתם.

זהירות נוספת בקריאת המקורות דרושה בשל חוסר הסימטריה הדיסקורסיבית שבין מבוגרים לילדים. אין זה סוד שתרבות הילד מעוצבת במידה רבה מלמעלה, בידי מבוגרים. כך בכל חברה ועל אחת כמה וכמה בחברה הנתונה בתהליך מואץ של בינוי אומה שבה נרתמו לצד קובעי הטעם המידיים (אנשי חינוך ויוצרים לילדים) גם אנשי רוח, אומנים, מדינאים, משפטנים ועוד למפעל הבניית תרבות הילד המקומית.

מכלול הטקסטים שהמבוגרים ייעדו לילדי הארץ הוא לכן מאגר מקורות עשיר, ועם זאת אין בו די, שהרי חסר בו קולם של הילדים עצמם. למרבה הצער, טקסטים כתובים החושפים את השיח הפנים־דורי נדירים, פשוט משום שילדים אינם מרבים לייצר אותם. ככלל ילדים צעירים מעדיפים לבטא את עצמם באמצעות דיבור או פעולה, כלי ביטוי ששימשו אותם עוד בטרם למדו קרוא וכתוב. גם במקרים שילדים ייצרו טקסטים החושפים את עולמם – כמו מכתבים אישיים, יומנים, או ציורים – רק מעטים מהם השתמרו, משום שבניגוד למבוגרים, לילדים אין תודעה של שמירה ותיעוד. מכאן שיש חוסר איזון כמותי בין המקורות המשמיעים את קולם של מבוגרים ובין אלה המשמיעים את קול הילדים.

כותבי המאמרים בגיליון זה היו ערים לאתגרים מתודיים אלה. באמצעות מגוון מתודות ומקורות הם מציגים סתירות, פערים ומורכבות הן ברמת האישים והמוסדות שהסדירו את הילדות באותן שנים, הן ברמת התוצרים הטקסטואליים של התקופה הן בחיי הילדים והילדות עצמם.

מקצת המאמרים מאירים את המתח שנפער בין הפרוגרמה התרבותית לילדים שהכתיבו יזמים וסוכני תרבות מבוגרים ובין חיי היום-יום של הילדים בפועל. זהר שביט בוחנת את שנות המאבק על בסיס התרבות היישובית – השלטת הדיבור העברי כשפת המקום בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים – ועומדת על הפער שבין הדימוי התעמולתי ובין מצב לשונם של הילדים הלכה למעשה. באמצעות הצלבת תעודות מסוגים שונים היא מראה שבעוד נתונים סטטיסטיים שפרסמו המוסדות הלאומיים ויזמי תרבות נטו להציג את הצעירים כילידים שלשונם הבלעדית היא עברית, למעשה חלק ניכר מהם הכירו ודיברו שפה נוספת, ולא רק בספירה הביתית עם בני המשפחה המבוגרים, אלא לעיתים גם בלימודיהם בבית הספר. לטענתה, תהליך הפיכת העברית לשפה ילדית בלעדית היה איטי יותר מכפי שנהוג להציגו במחקר.

גליה השרוני, העוסקת בתקופת היישוב המוקדמת, מפנה גב אל השיח הרשמי על הילדות ומנסה לתת תמונה של תרבות הפנאי שהתפתחה בקרב ילדים, מעבר לפנאי הפורמלי שהציעו בתי הספר העבריים. גם במקרה זה המקורות ששימשו אותה מגוונים: זיכרונות של מי שהיו ילדים בראשית המאה העשרים, דיווחים בעיתונות ובכתבי עת בני התקופה, ארכיונים אישיים, מכתבים ורישומי אוכלוסייה. באמצעותם היא מצביעה על קיומה של פעילות פנאי ספונטנית במרחב הפתוח, שיזמו בני המשפחה או הילדים עצמם בינם לבין עצמם. היא מראה שפעילות זו, יותר משהושפעה מהעדפות אידיאולוגיות, הושפעה מנסיבות חיים (מקום מגורים, מצב משפחתי, שכנים, מרחבי הטבע הזמינים) והתאפיינה בעירוב בין חבורות ילדים שלא למדו יחד: יהודים וערבים, ילדי היישוב הישן והיישוב החדש, דתיים וחילוניים.

מאמרו של חזקי שוהם בוחן את המשפחה והבית (המרחב הפרטי) כזירה משפיעה ודומיננטית בחיי הילדים היהודים בארץ ישראל המנדטורית. בניסיון לשחזר את דפוסי חגיגת מסיבת יום ההולדת ביישוב הוא מציג את יום ההולדת כטקס משפחתי המזוהה עם מעמד הביניים, שניזום לא בידי מוסדות לאומיים אלא בידי ההורים עצמם, מתוך זיקה לתפיסות ילדות מודרניות גלובליות. מהמאמר עולה כי טקס יום ההולדת הביתי החל באופן מהוסס בשנות העשרים בקרב בני המעמד הבינוני, ועד שנות הארבעים היה כבר לחלק מהנוף התרבותי של ילדי הארץ, כולל בהתיישבות העובדת ובחלקים ניכרים מהציבור הדתי. הצגת התמונות ביחסה של ההגמוניה התרבותית אל טקס יום ההולדת המשפחתי-בורגני במהלך שלושה עשורים, חושפת את קיומה של דיאלקטיקה מעניינת בתוך תרבות הילד עצמה, בין האתוס הפועלי ההגמוני, שהאדיר את הקולקטיב הילדי כקבוצה דורית

ייחודית המגויסת למפעל החלוצי במרחב הציבורי, ובין האתוס המשפחתי-בורגני, שראה בילד אינדיווידואל שמקומו הטבעי הוא הספֵרה הפרטית המגוננת והמרצה. שני מאמרים עוסקים בניסיונות מוסדיים להגדיר ולהסדיר את הילדות המקומית באמצעות 'תיקון' מקרי שוליים של ילדים וילדות שנסיבות חייהם לא עלו בקנה אחד עם דגמי הילדות הנורמטיבית ביישוב. אורית רוזין מציגה כרוניקה של מאבק משפטי מתמשך של ארגוני נשים ורפורמטורים מתחום הבריאות והרווחה על מניעת נישואי ילדות ועל קביעת גיל מינימום לנישואי נשים בארץ ישראל. מאבק זה היה בעל אופי מגדרי וחצה גבולות לאומיים: לצד התאחדות הנשים העבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל פעלו נשים בריטיות ופלסטיניות לקבוע מהו תחום הילדות בחוק. לטענתה, מרגע שנקבע לראשונה בחוק, ב־1936, סימל גיל הנישואין את המעבר הלגיטימי של צעירות מנעורים לבגרות ברוח תפיסות הילדות והנעורים המודרניות. בהפיכת גיל הנישואין לנקודת ציון מובהקת של המעבר לבגרות, סומנה למעשה המשפחה (ובעצם המעבר ממשפחה אחת לאחרת) כגורם מרכזי בתהליך זה.

בהיעדר משפחה תומכת עברו 'ילדים עזובים' שלא השתלבו במערכת החינוכית והתדרדרו לעבריינות לטיפולם של מוסדות הרווחה והעובדים סוציאליים. פרופסיה זו, שבתקופת היישוב הייתה בתהליך של התהוות, הייתה בתחום אחריותם של גורמים שונים, עירוניים, לאומיים, כללי-יהודיים ובריטיים, שלא תמיד היו מתואמים ואף נמצאו בקונפליקט, דבר שפגע מאוד באיכות הטיפול בילדים ובפיקוח על רווחתם. תהלה הרץ וליך רוזנברג-פרידמן אומרות במאמרה המשותף את היקף התופעה של ילדים עזובים ועבריינים בחברה היישובית. לטענתן, בהטילם צל כבד על הזהות הקולקטיבית של היישוב עוררו ילדים ונערים אלה מנעד תגובות רחב בקרב החברה הסובבת: מחמלה עד לרדייה ופחד. הטיפול בהם התמקד לכן בהרחקתם מהמרחב הציבורי למוסדות שיועדו לכך, חלקם הגדול היו יוזמות ניסיוניות. מאמרה מתמקד במקרה קשה אחד שהיה כרוך בסבל רב ובהזנחה של הילדים: כפר העבודה לנערים עזובים בגבת שנוסד בשנת 1939. באמצעותו נחשפת שגרת טיפול חסרת חמלה, שמטרתה לעצב את הצעירים על פי הדגם הלאומי הרצוי.

שלושה מאמרים עוסקים בהגירת צעירים ובפן הטרנס-לאומי בחייהם ובתרבותם. מרים סמט מציגה את גלגוליה של נערה אחת, אילזה מיכלוזון, שב־19 בפברואר 1934 הגיעה עם קבוצה של כארבעים בני נוער, חבריה מההכשרה בגרמניה, במסגרת עליית הנוער לקיבוץ עין חרוד. סיפורה האישי הנחשף במאמר חשוב, כי הוא מציג מקרה לא גנרי של הגירה מגרמניה לארץ ישראל וממנה לבריטניה, שבו לאקראי ולאישית היה תפקיד מרכזי. כמקרה מבחן שופך אור סיפורה של אילזה על ראשיתו של מפעל עליית הנוער, על רשת האישים והמוסדות שהיו מעורבים בו ועל ההיבט הטרנס-לאומי והדילמות החינוכיות שנלוו לו ואשר רווחו בכל שנות פעילותו של הפרויקט.

דוד גדג' מאיר את האמוציה הטרנס לאומית ששלטה בחייהם של בני נוער יהודים עוד בטרם עלייה במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים. הוא מצביע על כך שבשנות

הארבעים גברה הפעילות הציונית של צעירים במגזר המתמערב במרוקו בקרב חניכי בתי הספר של כ"ח, שרכשו שם, נוסף על ידע תורני והכרת השפה העברית, גם את השפה הצרפתית ותפיסות עולם אירופיות. אלה, לטענתו, העניקו להם כלים להתארגנות דורית יוזמת שיצרה קשר עם פעילים ציונים במרוקו ובארץ ישראל, ורכשה השפעה בתוך שכבת הגיל ומחוז לה. במקוד המאמר פעילותה של קבוצת בני הנוער 'בן יהודה', שנוסדה בקזבלנקה בשנת 1943. הקבוצה הוקמה בידי בני נוער עבור בני נוער, במטרה להפיץ את השפה והתרבות העברית בתוך המעגל הדורי ולעודד עלייה לארץ ישראל והשתלבות בהתיישבות העובדת. היוזמה ופעילותם התרבותית של חברי הקבוצה נחשפות במאמר באמצעות קריאה במכתבים ששיגרו לאישים ומוסדות ציוניים שונים, באירופה ובארץ ישראל.

הילה שלם בהרד מציגה צד אחר של היותם של ילדים יוצאי ארצות האסלאם סוכני שינוי ציוניים, עניין שנכפה עליהם בעל כורחם לאחר עלייתם לארץ כשחיו במעברות. בעדויות שגבתה מילדי מעברות לשעבר, ממרחק עשרות שנים, העידו רבים על חילוף תפקידים עם ההורים והיעדר סמכות הורית, ועל רכישת מנגנוני הישרדות מורכבים במציאות קשה של עוני, ארעיות מתמשכת וניתוק מהקהילה הסובבת. בראיונות בלט השיח על המחירים הנפשיים ששילמו הילדים שלקחו על עצמם, בעידוד נציגי הממסד, להפוך לסוכני שינוי בתוך המשפחה והקהילה בילדותם ולאורך השנים.

דימוי העולים מארצות האסלאם בטקסטים שיועדו לילדי הארץ ה'ותיקים' היה רחוק מאוד מחוויית הילדות שתוארה במאמרה של שלם בהרד. רוב ילדי הארץ לא הכירו מקרוב ילדים שגדלו במעברות, אך הכירו יפה את הנרטיב הפוזיטיביסטי על 'קליטת עלייה', שהיה כרוך בקבלת הילד העולה אל חבורת הדומים המקומית והפיכתו המהירה ל'אחד משלנו'. מאמרה של רימה שיכמנטר עוסק בניסיון של לאה גולדברג והצלמת השוודית אנה (חנה) ריבקיין-בריק, להציג את קשיי ההגירה של ילדה ממרוקו ואת תהליך היקלטותה בקבוצה של עליית הנוער המתגוררת בקיבוץ. ספרן לילדים, **מלכת שבא הקטנה** (1956), מסמן לטענתה של שיכמנטר את תחילתו של שינוי נרטיב, של מעבר הדרגתי מהתמקדות במאמצי הקליטה של הוותיקים אל התמקדות במאמצי ההיקלטות וההסתגלות של העולים עצמם. ואכן, נסיבות פרסומו הפתלתלות של הספר, שאמור היה לשמש במקור כחומר הסברה של ארגון עליית הנוער, והשינויים המפליגים שנעשו בו עד פרסומו, מרמזים על ויכוח עם נרטיב הקליטה השגור. ואם לחזור לדבריה של גולדברג שצוטטו בתחילת הדברים, אפשר לראות בו ניסיון לגשר על הפער התרבותי המוסכם שבין 'תור הזהב' האידילי של הילדות העברית, כפי שהוצג בשיח הציבורי בתקופת בינוי האומה, ובין קשיי היום-יום של ילדים מהגרים ביישוב ובמדינת ישראל בראשית דרכה.

